

Horyzonty Polityki
2013, Vol. 4, N° 7

DOROTA PIETRZYK-REEVES

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Nauk Politycznych
i Stosunków Międzynarodowych

Tradycja republikańska, *respublica*, republikanizm

Streszczenie

Artykuł składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej z nich przedstawiam krótką analizę głównych pojęć związanych ze współczesnym odrodzeniem zainteresowania tradycją republikańską, takich jak *respublica*, klasyczna tradycja republikańska oraz nowożytny republikanizm. Może ona posłużyć w badaniach poświęconych zarówno republikanizmowi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak i neorepublikanizmowi. Celem drugiej części artykułu jest wprowadzenie do dyskusji nad źródłami i podstawami polskiej tradycji republikańskiej, która bierze początek w XVI wieku i przynosi niezwykle bogaty dyskurs teoretyczny inspirowany ideami klasycznej tradycji republikańskiej obecny w polskiej myśli politycznej aż do czasów rozbiorów.

SŁOWA KLUCZOWE

tradycja republikańska, ład polityczny,
republika, nowożytny republikanizm

REPUBLICAN TRADITION, *RESPUBLICA*,
REPUBLICANISM

Summary

This article has two aims; first it provides a conceptual analysis of the main terms related to the contemporary revival of interest in the republican tradition such as *respublica*, classical republican tradition and modern republicanism. This conceptual framework can be used in the research on republicanism in the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) and neorepublicanism. The second aim of the article is to discuss in an introductory manner the sources and the foundation of the Polish republican tradition which goes back to the sixteenth century and brings exceptionally rich theoretical discourse inspired by the ideas of the classical republican tradition that were present in the political thought until the partition period.

KEYWORDS

republican tradition, political order, republic, modern
republicanism

Celem tego artykułu jest z jednej strony zaproponowanie pewnych rozstrzygnięć pojęciowych przydatnych do badania republikanizmu w Rzeczypospolitej oraz współczesnego dyskursu neorepublikańskiego, z drugiej zaś przybliżenie wątku rozwijanego szerzej gdzie indziej, a dotyczącego początków polskiej tradycji republikańskiej, których niewątpliwie trzeba szukać w wieku XVI przynoszącym niezwykle bogate ujęcia teoretyczne, inspirowane ideami klasycznej tradycji republikańskiej; będą one w mniejszym czy większym stopniu obecne w myśli politycznej aż do rozbiorów.

1. ROZSTRZYGNIECIA POJĘCIOWE

Zainteresowanie klasyczną tradycją republikańską, ideami republikańskimi czy republikanizmem, coraz mocniej obecne we współczesnej filozofii politycznej i historiografii zarówno w Europie, jak i w USA, które zaowocowało neorepublikańskimi ujęciami polityki, wzbogaciło współczesny dyskurs poszukujący jak najlepszych normatywnych podstaw porządku politycznego. Zainteresowanie to

jest też mocno obecne w Polsce, gdzie wielu autorów nawiązuje do republikańskiej tradycji I Rzeczypospolitej [por. np. Krasnodębski, 2003, s. 283 n; Krasnodębski 2009; Cichocki 2009, s. 41-44]¹. W drugiej połowie XX wieku ukazało się sporo prac poświęconych tradycji republikańskiej, poczynając od pionierskiej w pewnym sensie monografii Zery Finka pt. *Classical Republicans: An Essay in the Recovery of a Pattern of Thought in Seventeenth Century England* [Fink 1945] oraz dzieła Johna G.A. Pococka pt. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* [Pocock 1975] i republikańskiego zwrotu w historiografii amerykańskiej [Bailyn 1967, Pole 1969, Wood 1969], po liczne prace Quentina Skinnera poświęcone w szczególności włoskiemu renesansowi i republikanizmowi, jak również wielorakie próby ponownego podjęcia refleksji nad ideałami wyrastającymi z tej tradycji z myślą o kontekście współczesnym, wśród których na szczególną uwagę zasługuje książka Philipa Pettita *Republicanism: A Theory of Freedom and Government* [Pettit 1997]. Historiografia klasycznej tradycji republikańskiej zaczęła służyć wypracowywaniu nowej republikańskiej teorii wolności i ładu mającej znaleźć zastosowanie, co paradoksalne, w liberalnych demokracjach².

-
- 1 Odrodzenie idei republikańskich w Polsce ma wynikać w dużej mierze z przekonania o republikańskiej tożsamości Polaków, jak ją nazywa Dariusz Gawin, oraz tezy, iż właściwą podstawą normatywną, na której winno się oprzeć wolne państwo polskie, jest ład republikański (za którą opowiadają się np. Bartłomiej Radziejewski i Jan Filip Staniłko). Tradycja republikańska, traktowana jako jedna z najważniejszych polskich tradycji politycznych, miałaby być tym dziedzictwem, z którego powinniśmy czerpać po 1989 r. Jednak, jak słusznie zauważa Ryszard Legutko, „przesłanka formułowania idei republikańskich obecnie jest raczej negatywna niż pozytywna, wyrasta z przekonania, że mimo triumfu cywilizacyjnego oraz silnego utrwalonego poglądu o bezalternatywności demokracji w świecie zachodnim ustrój ten dotarł do kresu swoich możliwości rozwojowych, a nawet pojawiły się w nim wyraźne symptomy wyczerpania czy wręcz kryzysu” [Legutko 2002, s. 101].
 - 2 Dzisiejszy powrót do republikanizmu to powrót do tradycji wcześniejszej i w pewnym sensie alternatywnej wobec tradycji liberalnej, która pod koniec XX wieku, wraz z wystąpieniem Johna Rawlsa i upadkiem komunizmu, zaczęła przeżywać swoje apogeum. Zestawienie tych tradycji to przede wszystkim zderzenie par pojęć: wspólnoty politycznej i państwa, obywatela i jednostki, cnoty publicznej i indywidualnych uprawnień, wolności politycznej albo obywatelskiej i wolności indywidualnej (negatywnej). Zakłada się, że historiografia polskiego republikanizmu mogłaby się walcie przyczynić do wykształcenia nowej republikańskiej teorii odnoszącej się do

Dyskurs, który można określić mianem neorepublikańskiego, wywołała więc z jednej strony historiografia poświęcona korzeniom amerykańskiej teorii politycznej okresu założycielskiego, z drugiej zaś tocząca się w krajach anglosaskich debata na temat republikańskiego ideału wolności jako odmiennego zarówno od ujęć charakterystycznych dla tradycji liberalnej, jak i konserwatywnej, zainicjowana przez prace Pococka i Skinnera, a rozwinięta w szczególności przez Pettita i innych badaczy. Wiązała się ona z poszukiwaniem alternatywnych wobec indywidualistycznego liberalizmu korzeni myśli politycznej oraz z krytyką demokracji, zmuszając do ponownego przemyślenia wartości i zasad obydwu tradycji: republikańskiej i liberalno-demokratycznej w kontekście doświadczeń i sporów końca XX i początku XXI wieku. Protagonści republikanizmu rozpoczęli swoje poszukiwania od ponownego zbadania i przemyślenia republikańskiej idei wolności, bogatszej od wizji liberalnej, ale i bardziej wymagającej. Ich odczytanie tradycji republikańskiej dokonuje się przez pryzmat koncepcji wolności jako braku dominacji i skoncentrowania się na instytucjonalnych podstawach ładu politycznego właściwego także dla nowożytnego republikanizmu w tradycji anglosaskiej.

Powrót do pewnej tradycji myślenia politycznego wymaga jednak ostrożnego namysłu nad istotą tej tradycji, jej źródłami, głównymi tekstami, a wreszcie najważniejszymi kategoriami, jakie tradycja ta wypracowała. Potrzebne są więc pewne rozstrzygnięcia pojęciowe, dzięki którym czerpanie z owej tradycji nie będzie mieć charakteru wybiórczego, przypadkowego, lecz przemyślany i dobrze uzasadniony. Zdając sobie sprawę z tego, że często takie rozstrzygnięcia są przedmiotem sporu, wynikającego choćby z faktu, iż badacze myśli politycznej w różny sposób odczytują te same dzieła i przypisują im odmienne znaczenie, proponuję w tym tekście pewne zasadnicze ustalenia wynikające z moich dotychczasowych badań poświęconych klasycznej tradycji republikańskiej oraz polskim ideom republikańskim XVI wieku, jak i nowożytnej filozofii politycznej. Przekonuję więc, że zasadne jest posługiwanie się pojęciem klasyczna tradycja republikańska w odniesieniu do republikańskich teorii antycznych

współczesnego kontekstu polskiego, co jednak wymaga jeszcze obszernych badań i nie gwarantuje, że taka neorepublikańska teoria polska może rzeczywiście zostać wypracowana.

i wczesnonowożytnych, dla których centralne jest pojęcie *res publica* w znaczeniu, jakie nadał mu Cyceon i dla którego pierwowzorem jest Arystotelesowska *politeja*. Począwszy jednak od XVII wieku i w wieku XVIII zmienia się znaczenie pojęcia „republika” i zaczyna się kształtować nowożytny republikanizm, którego przedstawiciele czerpią z dziedzictwa klasycznej tradycji republikańskiej wybiórczo, odwołując się raczej do Polibiusza i Machiavellego niż Arystotelesa i Cyceona, i zwracając coraz większą uwagę na ład instytucjonalny, a mniejszą na cnotę, kształtowanie charakteru obywateli i ich aktywne uczestnictwo w decydowaniu o sprawach wspólnoty politycznej.

Klasyczna tradycja republikańska bierze swój początek w filozofii Arystotelesa, w jego namyśle nad istotą i celem wspólnoty politycznej oraz dobrego ładu politycznego. Znajduje ona kontynuację i rozwinięcie w starożytnym Rzymie, szczególnie w refleksji Cyceona, Polibiusza i jego teorii ustroju mieszanego, Seneki, Liwiusza, Salustiusza³. Najistotniejszym elementem republikańskiej teorii, obecnym zarówno u Arystotelesa, jak i u Cyceona, jest przekonanie, że dobry ład polityczny (w węższym sensie dobry ustrój) nie sprowadza się do rozwiązań instytucjonalnych, do mechaniki ustrojowej, lecz dotyczy także, a może nade wszystko, kształtowania charakteru człowieka, średniego albo inaczej cnotliwego, jak go określa Stagiryta. Arystotelesowska teoria właściwie urządzonego ładu politycznego koncentruje się na kwestiach natury moralnej i etycznej, a nie na technice rządzenia i instytucjach; raczej na tym, co można nazwać „ładem normatywnym”, a nie na „ładzie instytucjonalnym”. Być może dlatego współcześni badacze, koncentrujący się na „stronie instytucjonalnej”, nie chcą się u niego doszukiwać źródeł klasycznej tradycji republikańskiej, lecz znajdują je w rzymskiej teorii politycznej, w której do głosu dochodzi właśnie aspekt instytucjonalny i w której można szukać „filozofii wolności i rządu”. Wyrastająca z Arystotelesowskiego namysłu klasyczna tradycja republikańska ukazywałaby w pierwszej kolejności, jak poprzez cnotę i wychowanie doskonalić

3 Takiemu ujęciu, wskazującemu na grecko-rzymską syntezę idei republikańskich, na którą zwraca uwagę także J.G.A. Pocock [1975], sprzeciwił się ostatnio np. Eric Nelson w książce *The Greek Tradition in Republican Thought*, twierdząc, że nie ma czegoś takiego jak „klasyczny republikanizm”, ponieważ rzymska filozofia polityczna nie wyrasta w oczywisty sposób z filozofii greckiej Platona i Arystotelesa [Nelson 2004, s. 4].

człowieka i jego polityczną naturę. Polska szesnastowieczna teoria republikańska, bliska „momentowi Arystotelesowskiemu”, wydaje się w tym zasadniczym punkcie różnić od republikanizmu zachodniego, zarówno szesnasto-, jak i siedemnastowiecznego, w którym zdaje się przeważać „moment rzymski” (wyartykułowany w XVI wieku przez Machiavellego w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*) znajdujący w tradycji antycznej przede wszystkim u Polibiusza, Salustiusza i Liwiusza, a w mniejszym stopniu u Cicerona. Te niejako dwie tradycje rzymskie, tradycję historyków akcentującą moment instytucjonalny oraz tradycję Cicerona i stoików akcentującą moment substancjalny (cnotę), spaja kategoria ustroju mieszanego opartego na prawie. Klasyczna tradycja republikańska, także w okresie renesansu, będzie się odwoływać do tego zasadniczego ustalenia, iż wspólnota polityczna jest wspólnotą naturalną, teleologiczną; niektórzy autorzy renesansowi jednak, w tym przede wszystkim polscy, będą akcentować także to, że jest to wspólnota moralna i że nie sposób wyobrazić sobie wolności bez cnoty. Utrwalone w tej tradycji pojęcie *res publica* odnosi się więc przede wszystkim do treści wspólnoty politycznej, a nie tylko do jej formy, nie do tego, kto w państwie sprawuje najwyższą władzę, lecz do celu i sensu związku obywatelskiego, który Ciceron określa mianem rzeczy publicznej (*res populi*). Był on przekonany, że nie element formalny, lecz substancjalny decyduje o tym, iż pewien ład polityczny określa się mianem *res publica*, bowiem państwo rozumiane jako rzecz ludu istnieje tylko wtedy, gdy jest dobrze i sprawiedliwie rządzone, czy to przez monarchę, czy przez optymatów, czy też przez sam lud; nie ustrój więc przesądza o istnieniu ładu rzeczypospolitej, lecz to, co jest dla tego ładu zasadnicze, tj. wzgląd na sprawiedliwość [Cicero 1960, s. 134, 141-142].

Odrodzenie antycznej tradycji republikańskiej następuje w renesansowych miastach włoskich, w szczególności we Florencji i w Wenecji, z czasem tradycja ta zaczyna wywierać wpływy w Polsce, w Anglii i w Niderlandach, gdzie jej zasadnicze pojęcia i ustalenia są przyswajane, wykorzystywane w aktualnym dyskursie politycznym i modyfikowane. W świetle dzisiejszych badań za niesłuszną należy uznać tezę Frederica Lane’a piszącego, że w okresie renesansu kontrast pomiędzy Italią a Europą Północną jest uderzający. Wyłanianie się małych wspólnot politycznych z systemu feudalnego

nie ograniczało się tylko do Włoch; za Alpami również powstawały lokalne jednostki samorządu, zyskujące w niektórych regionach dość znaczącą autonomię. Ale północne wspólnoty nie pozostawiły republikańskiej literatury politycznej porównywalnej do tej, jaką stworzyli Włosi. A ich embrionalny republikanizm nie był w jednakowym stopniu inspirowany odrodzeniem ideałów starożytnych [Lane 1966, s. 415].

Termin „klasyczna tradycja republikańska” odnosi się więc do antycznej tradycji republikańskiej i jej wczesnonowożytnego odrodzenia zachowującego centralne pojęcie *res publica*⁴. Najistotniejsze kategorie właściwe dla tej tradycji to pojmowanie państwa jako teleologicznej, wolnej wspólnoty politycznej oraz jako *res publica*, rzeczy publicznej, która jest wspólnym dobrem obywateli, a co za tym idzie takie rozumienie polityki, które dotyczy budowania i podtrzymywania ładu politycznego opartego na prawie i słuszości, czyli sprawiedliwego, oraz umożliwiającego realizację celu wspólnoty politycznej, którym jest dobre życie wszystkich jej członków. Zapoznanie obowiązków wobec wspólnoty politycznej, postępowanie wbrew wymogom obywatelskiej cnoty miało prowadzić do zepsucia godzącego w same fundamenty ładu politycznego.

Współcześni autorzy przywołujący dziedzictwo klasycznej tradycji republikańskiej odwołują się przede wszystkim do „rzymskiego republikanizmu”, a więc raczej do dziedzictwa Cyncerona i rzymskich oraz greckich historyków, rozwijanego następnie przez Machiavellego, niż do Arystotelesa⁵. Inaczej niż Arystoteles, uznający,

4 Tradycję tę analizuję w książce *Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, rozdz. 1 i 2.

5 Por. w szczególności: Pettit 1994, s. 19; tenże 1989; tenże, 2012; Skinner 1978, vol. 1; tenże 1998; Brugger 1999; Fink 1945. W poszukiwaniu korzeni republikanizmu do Arystotelesa sięga przede wszystkim J.G.A. Pocock [1975]. Por. krytykę podejścia Pococka w: Rahe 1992. W przekonaniu Pettita tym, co na przestrzeni wieków łączyło tradycję republikańską, był w dużej mierze szacunek i podziw dla tych samych autorów, częściowo zafascynowanie ideami i doświadczeniem republikańskiego Rzymu, częściowo zaś znaczenie przypisywane pewnym instytucjom, na których miał się opierać tworzony porządek polityczny, takim jak rządy prawa (*empire of law*), a nie rządy ludzi (*empire of men*) i mieszana forma ustroju, oraz cnotie obywatelskiej i szczególnemu pojęciu wolności rozumianej jako „wolność od dominacji” [Pettit 1994, s. 20 n].

że wspólnota polityczna jest nakierowana na realizację najwyższego dobra pojmowanego substancjalnie, wynikającego z jej istoty i celu⁶, a cnota, którą mają się kierować obywatele w działalności publicznej, nie może być czymś jakościowo różnym od cnoty dobrego człowieka, przedstawiciele rzymskiego republikanizmu troszczyli się nie o dobro najwyższe wspólnoty politycznej i nakierowane na to dobro ujęcie cnoty, uczestnictwa i instytucji, lecz o realizację ideału *civitas libera*, wolnej Rzeczypospolitej, w której nie jest się poddanym, lecz obywatelem, „panem dla samego siebie”, a rządy prawa mają przede wszystkim chronić wolność tak pojętą. Współcześni badacze eksponujący dziedzictwo rzymskiego republikanizmu zdają się odwoływać nie tyle do Cyserona, ile raczej do epikurejczyków odrzucających Arystotelesowskie twierdzenie, że wspólnota polityczna to wspólnota najwyższego rodzaju, dążąca do realizacji dobra najwyższego, którzy będą inspirować myśl wczesnej nowożytności, a więc zarówno Machiavellego kontynuującego w jakiejś formie namysł republikański, jak i zrywającego z tym namysłem Hobbesa. Taki zwrot, podważający dokonaną przez Pococka syntezę, wynika z odczytania tradycji republikańskiej przez pryzmat koncepcji wolności jako braku dominacji, wydestylowanej z tej tradycji, odseparowania tej koncepcji od innych niż ustrojowe rozwiązania [Nelson 2004, s. 10]. Jest to zabieg przydatny z punktu widzenia celów i założeń współczesnej teorii neorepublikańskiej, ale szkodliwy gdy idzie o zrozumienie istoty i najważniejszych pojęć klasycznej tradycji republikańskiej, które w czasach nowożytnych ulegają istotnemu przewartościowaniu.

Dlatego też republikanizm jest w moim przekonaniu terminem lepiej przystającym do nowożytnych republikańskich teorii politycznych, które mają silne zabarwienie antymonarchiczne i, co najważniejsze, jest w nich zawarte nowe myślenie o człowieku i ładzie, kształtowane w dużej mierze pod wpływem nowożytnego indywidualizmu i oświecenia. Przykładem takiego zastosowania terminu republikanizm jest praca zbiorowa zatytułowana *Republicanism: A Shared European Heritage*, w której o republikanizmie mówi się niemal wyłącznie w odniesieniu do tradycji nowożytnej XVII-XIX

6 Związek etyki i polityki jest tu czymś zasadniczym, wyraża go fundamentalne stwierdzenie rozpoczynające *Etykę nikomachejską*, głoszące, że „polityka jest nauką o poznaniu dobra najwyższego” [Arystoteles 2000, s. 77].

wieku. Jedną z przyczyn swoistej konfuzji pojęciowej w tej materii jest wspomniana już książka Zery Finka *Classical Republicans: an essay in the recovery of a pattern of thought in seventeenth century England*. Termin „klasyczny republikanizm” odnosi autor do pism niektórych siedemnastowiecznych angielskich pisarzy politycznych pozostających pod wpływem dzieł filozofów i myślicieli klasycznych. W Anglii, podobnie jak w Zjednoczonych Prowincjach, republikanizm ten zrodził się w wyniku walki nie tylko o wolność polityczną, ale i religijną [Scott 2004, s. 1-16]. Przyświecały mu więc pewne konkretne cele praktyczne, choć, jak dowodzą niektórzy autorzy, w warstwie ideologicznej pozostawał pod głębokim wpływem renesansowego humanizmu, a za jego pośrednictwem także ujęć antycznych. „Klasycznymi” republikanami byłoby więc zarówno autorzy podlegający wpływom Arystotelesa, przywiązani do jego pojęć cnoty, obywatelskości i teleologicznej wspólnoty politycznej, jak i ci, którzy pozostawali pod wpływem Machiavellego i koncepcji ustroju mieszanego koncentrującej się jednak na mechanice ustrojowej.

Zamieszania pojęciowego dowodzą też uwagi sformułowane przez Davida Woottona. Badacz ten zauważył, że klasyczna tradycja republikańska, mieszająca pojęcie republiki i monarchii, zapominająca, że łacińskie *res publica* znaczy jedynie państwo i może to być albo monarchia, albo demokracja, albo arystokracja, jest w dużej mierze wytworem historyków, którzy najczęściej stronią od definiowania terminu „republika” [Wootton 2006, por. Hankins 2010, s. 453-476]. Najlepszym historykiem republikanizmu miałby być Franco Venturi, autor pracy *Utopia and Reform in the Enlightenment*, który na samym wstępie zaznacza, że nie interesują go historyczne źródła republikanizmu w Europie nowożytnej, to, czy więcej zawdzięcza on Peryklesowi, czy Liwiuszowi, lecz faktyczne doświadczenie włoskich, flamandzkich i niemieckich miast, Holandii, Szwajcarii, Anglii i Polski, a więc źródła tradycji, która odrodziła się po okresie absolutyzmu i restauracji [Venturi 1971, s. 18]. To Francja „przywróciła antyczną formę europejskiej tradycji republikańskiej” [Venturi 1971, s. 19]. Prawdziwy republikanizm pojawiałaby się więc wraz z ustanowieniem republikańskiej formy rządów, a przynajmniej wraz z postulatem jej ustanowienia, i zastąpieniem monarchii republiką, a jego prawdziwymi wyrazicielami byłoby w XVIII wieku angielscy *commonwealthmen*, żyjący w monarchii absolutnej Monteskiusz

i Rousseau, w Polsce osiemnastowieczni republikanci. Wootton nie dostrzega jednak wskazanej wyżej potrzeby odróżnienia klasycznej tradycji republikańskiej od republikanizmu nowożytnego, który przynajmniej częściowo do niej nawiązuje, przynosząc jednak zupełnie odmienne rozumienie centralnego w niej pojęcia *respublica*, uważając, że ta pierwsza jest tylko wytworem historyków. Wbrew temu twierdzę, że da się przedstawić dziedzictwo klasycznej tradycji republikańskiej jako spójną koncepcję człowieka, jego natury oraz polityki i państwa (rzeczy publicznej, wspólnoty politycznej), dla których najistotniejszy jest związek między obywatelską cnotą, samorządem i wolnością a prawem i ładem⁷.

Kategoria republiki (*respublica*, *rzeczpospolita*, *commonwealth*), w jej pierwotnym, przednowożytnym sensie, w którym nie jest przeciwstawiana monarchii, odsyła do pojęcia praworządnego, sprawiedliwego ładu politycznego, którego jednym z najistotniejszych obok praworządności rysów jest dążenie do i troska o realizację dobra wspólnego, rozumianego jako najwyższe dobro wspólnoty politycznej, analogicznie do pojęcia najwyższego dobra w etyce. Jest to zgodne z fundamentalnym dla myślenia klasycznego ustaleniem Arystotelesa, według którego polityka to „umiejętność rządzenia państwem” i jest właściwie tą samą dyspozycją co rozsądek. Za najlepszy typ porządku instytucjonalnego, zgodny z definicją rzeczypospolitej jako praworządnej wspólnoty politycznej, został uznany ustrój mieszany, dzięki któremu możliwe jest urzeczywistnienie zarówno ideału obywatelskości (uczestnictwo polityczne), jak i wolności (niezależności od dominacji). Pojęcie republiki w klasycznej tradycji republikańskiej nie odnosi się więc, tak jak dziś, do formy rządów przeciwstawianej monarchii, lecz do praworządnej, dobrze (czyli właściwie, zgodnie z rozpoznanym porządkiem rzeczy) urządzonej wspólnoty politycznej, do wspólnotowego życia oraz bytowania i dotyczy zarówno aspektu formalnego, czyli konstytucji, ładu instytucjonalnego, na którym się ta wspólnota opiera, jak i aspektu substancjalnego, wiążącego się z ustaleniem celów państwa jako trwałej, przekraczającej

⁷ Stanowisko to prezentuję w przywoływanej już książce *Ład rzeczypospolitej...*, roz. 1 i 2. Da się oczywiście wyodrębnić kilka różnych wymiarów tego związku oraz kilka typów historycznych reprezentujących określony ideał polityczny [por. Mouritsen 2008].

to, co partykularne, wspólnoty obywatelskiej. *Respublica* miała być w pierwszej kolejności ucieleśnieniem ładu sprawiedliwego i dobrze urządzonego, bo realizującego substancjalny cel, jakim jest dobre życie wspólnoty politycznej i jej mieszkańców, ugruntowane w rządach prawa i słuszności. Ideał republiki dotyczy więc w dużej mierze tego, co powinno, jest pewnym postulatem dotyczącym celu, zasad i instytucji wspólnoty politycznej, z czasem określanej mianem państwa [Pietrzyk-Reeves, Szlachta 2006, s. 1081-1116]. Łaciński termin *res publica*, którego sens wyznaczył namysł Cycerona, był w okresie wczesnonowożytnym rozmaicie stosowany, ujawniając istotne napięcie wpisane w tę kategorię odnoszoną raz do państwa jako takiego, raz do pożądanego ustroju, a raz do praworządnego, dobrze urządzonego ładu politycznego⁸. W początkach XVIII wieku terminu „republika” zaczęto używać wyłącznie w znaczeniu republiki jako przeciwstawionej monarchii, a zwolenników takiej formy państwa, pośród których najsłynniejsi byli autorzy *Cato's Letters*, John Trenchard i Thomas Gordon, określano mianem *commonwealthmen* [Robbins 1959]. Było to jednak charakterystyczne dla nowożytnej terminologii politycznej odejście od pierwotnego znaczenia terminu *respublica* odnoszonego do określonego ładu politycznego

8 Zastosowanie terminu *res publica* do państwa rządzonego przez monarchę jest powszechne w wiekach późniejszych, znajdujemy je u Salustiusza, a w XVI wieku u Bodina i niektórych autorów polskich i angielskich. Nie brak jednak takich tekstów, w których *res publica* jest równoznaczna z terminem „państwo”, bez względu na to, czy jest to państwo praworządne, jak np. u piszącego w 1555 r. Nicolausa Biesiusa. Trzecie znaczenie przypisywane terminowi *res publica* czyni zeń odpowiednik greckiego terminu *politeia*, dotyczy więc nie tyle państwa jako takiego, ile jego formy, widząc w republice przede wszystkim ucieleśnienie ustroju mieszanego (*res publica mixta*), które to rozumienie znajdujemy wśród twórców amerykańskiej konstytucji, a w XVIII wieku u Shaftsbury'ego. Dopiero w czwartym znaczeniu pojęcia *res publica* – tym przyjętym w nowożytności – obecne jest przeciwstawienie państwa określanego mianem republiki rządów jednego, czyli uznanie, że republika to przeciwieństwo monarchii. W języku łacińskim takie rozumienie pojęcia *res publica* pojawia się tylko u Tacyta, ale dopiero w 1431 r. Leonardo Bruni stwierdzał, że jedyną praworządną republiką są rządy ludu, a Bartolomeo Scala broniący Florencji pod rządami Savonaroli dowodził, że jedyną republiką, która może być tym mianem określona, jest – wbrew Cyceronowi – ustrój demokratyczny, czyli rządy wielu [por. Wootton 2006, s. 32].

rozumianego celowościowo i nastawionego na realizację dobra wspólnego oraz opartego na rządach prawa [Fontana 1994]⁹.

Pojęcie republiki odnosiło się pierwotnie zarówno do ładu uniwersalnego, mającego charakter uniwersalnego wzorca, jak i do ładu konkretnego, skończonego, będącego próbą zastosowania owego wzorca, a więc do czegoś skończonego i umieszczonego w czasie i przestrzeni [Pocock 1975, s. 3]. Tradycja republikańska dotyczy namysłu politycznego towarzyszącego rozlicznym próbom zastosowania wydedukowanych z uniwersalnego wzorca podstaw ładu politycznego, jakim jest rzeczpospolita, do konkretnej rzeczywistości historycznej, na przykład w antycznym Rzymie, w Wenecji, czy w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Był to namysł nad ładem politycznym skupiający się na istocie praworządnej, wolnej i samorządnej wspólnoty politycznej, odwołujący się do idei i kategorii zakorzenionych w dziedzictwie klasycznym greckim i rzymskim. Charakter uzasadnienia formułowanego w ramach tego namysłu wynikał z konkretnego, historycznego doświadczenia danej wspólnoty politycznej i do niego się odnosił; w przypadku teorii Cyncerona odwoływał się do doświadczenia republiki rzymskiej, w przypadku Gaspara Contariniego – do doświadczenia republiki weneckiej, zaś w przypadku Andrzeja Frycza Modrzewskiego – do doświadczenia Rzeczypospolitej.

Jeżeli, jak dowodzi James Hankins, nowożytne pojęcie republiki kształtuje się we włoskim renesansie i odnosi się do ustroju niemonarchicznego [Hankins 2010, s. 458], ale będącego zarazem ładem mieszanym, zgodnym ze wzorcem ustalonym przez Polibiusza, to teoria republikańska rozwijana w Polsce w XVI wieku byłaby, w przeciwieństwie do ujęć włoskich, częścią klasycznej tradycji republikańskiej, nie zawierała bowiem przeciwstawienia rzeczpospolitej monarchii, przeciwnie, obejmowała tym pojęciem właśnie monarchię będącą zarazem ustrojem mieszanym. Podobnie rzecz ma się w odniesieniu do szesnastowiecznej Anglii, gdzie pod wpływem klasycznych idei republikańskich zaczęto mówić o „monarchii mieszanej”,

9 Nieprzystawalność myślenia w kategoriach republiki jako „rzeczy wspólnej” do nowych warunków znamionował także rozwój paradygmatu „społeczeństwa” jako odrębnego od rządu czy państwa, zastępujący paradygmat wspólnoty politycznej, gdzie taki podział nie istniał.

„monarchicznej republice” lub „konstytucji mieszanej”, o *Respublica Anglorum*. Dziedziczna monarchia i hierarchiczny ład dały się w niej zawrzeć w pojęciu rzeczypospolitej w szerokim sensie, rozumianym nie jako przeciwieństwo monarchii, lecz jako praworządna wspólnota polityczna, w której urzędnicy i obywatele mają na względzie dobro wspólne i która opiera się na „dobrej i sprawiedliwej konstytucji” [Peltonen 1995, s. 2; Goldsmith 1987, s. 226-229]. Angielscy humaniści, podobnie jak inni przedstawiciele renesansu północnego, odwoływali się do idei republikańskich, zwłaszcza w ujęciu Cyncerona, do pojmowania wolności indywidualnej jako sprzęgniętej z zasadą „wolnej wspólnoty politycznej”, do koncepcji ustroju mieszanego uznawanego za najlepszą formę ustrojową, do prymatu *vita activa* nad *vita contemplativa* oraz do ujęcia cnoty obywatelskiej kojarzonej z pojęciem *ciuilitee*, broniąc zarazem zasady monarchicznej [Szlachta 2008, s. 322-323]. Tezy współczesnych badaczy wskazują więc na swoistą konfuzję pojęciową, w jaką jest uwikłana historiografia klasycznej tradycji republikańskiej i republikanizmu. Konfuzji tej unikniemy, jeżeli idee klasycznej tradycji republikańskiej w ujęciach renesansowych będziemy rozpatrywać przede wszystkim jako „substancjalne” kategorie ładu politycznego, a nie tylko kategorie ustrojowe, związane z mechaniką instytucjonalną, i jeżeli podkreślimy, że pojęcie *respublica*, zgodnie z ujęciem i Cyncerona, i Polibiusza, dotyczy ustroju mieszanego obejmującego także czynnik monarchiczny, nieprzesadzającego jednak samej formy państwa ani tego, czy ów „czynnik monarchiczny” musi zawsze pochodzić z wyboru, dopuszczającego tym samym ład polityczny określany w XVI wieku mianem *monarchia mixta* lub *monarchical republic* [Gromelski 2008; Ochmann 1990; Collinson 1987].

2. TRADYCJA REPUBLIKAŃSKA W RZECZYPOSPOLITEJ XV I XVI WIEKU

Dziedzictwo klasycznej tradycji republikańskiej stało się istotnym punktem odniesienia dla polskiego dyskursu politycznego XVI wieku, przygotowywanego w jakiejś mierze przez piętnastowieczny humanizm, który trwale wiązał polską kulturę tego okresu z tradycją antyczną i śródziemnomorską. Studia humanistyczne wprowadzały do naszej kultury platonizm, arystotelizm, retorykę, interpretacje

dział Cyncerona, często łączonych z elementami tradycji scholastycznej, tworząc podstawy, na których będzie się opierać myśl polityczna także następnego stulecia. To u Stanisława ze Skarbimierza, głoszącego za Cyncerem, że

wtedy rzeczpospolita jest dobrze i sprawiedliwie rządzona, bądź przez jednego króla, bądź też przez cały lud, gdy lud stanowi gromada ludzi, którą łączy jedność praw i wspólność pożytków [Stanisław ze Skarbimierza 1979, s. 91; tenże 1978, s. 81],

znajdujemy pojęcie *respublica*, którym posłużył się na określenie państwa polskiego jako opartego na sprawiedliwości. Zaś piętnastowieczne koncepcje koncyliarystyczne Jakuba z Paradyża i mistrzów krakowskich, Benedykta Hesse i Mateusza z Krakowa, miały wywrzeć istotny wpływ na polską myśl polityczną renesansu; nową drogę rozwoju zapowiadało ujmowanie przez nich państwa jako *corpus*, prowadzące do konstrukcji osobowości prawnej państwa, laickie i naturalistyczne określenie państwa wyrastające z potrzeby praktycznej i politycznej, ujmowanie monarchy jako ministra, administratora, a więc jako organu, a wreszcie ujmowanie jednego z organów jako reprezentanta [Grzybowski 1964, s. 149].

Zwrot republikański, z jakim mamy do czynienia w Polsce w XVI wieku, wynikał ze splotu wielu okoliczności, z wpływów humanizmu wywołanego powrotem do dzieł klasycznej Grecji i Rzymu, z ewolucji ustrojowej i politycznej, w tym ze wzrostu i utrwalenia się wolności politycznej i zasady parlamentaryzmu, dzięki której mógł się kształtować szlachecki „naród polityczny” świadom swoich praw i powinności, biorący udział w stanowieniu prawa i żywotnie zainteresowany utrwalaniem ładu *civitas libera*. Najbardziej charakterystyczną cechą rozwijającej się wówczas myśli politycznej jest recepcja klasycznych idei politycznych¹⁰, obecna nie tylko w pismach politycznych i filozofii, ale także w poglądach i pojęciach szlachty i podejmowana przede wszystkim dla potrzeb praktycznych, dla utrwalenia ładu państwa

10 „Nie tylko ogólne piętno wywarła starożytność na rozwój polskiej myśli politycznej. Wpływy jej poszły głębiej poza tę sferę ogólnokulturalną i współdziałały gruntownie przy tworzeniu się społecznych i politycznych pojęć szlachty polskiej, układając je na modłę klasyczną, wielokrotnie silniej niż w innych społecznościach ościennych. Najważniejsza przyczyna leżała w ustroju społecznym Polski XVI wieku” [Kot 1911, s. 15-16].

pojmowanego jako rzeczpospolita oraz jego naprawy. Zakorzenione w dużej mierze w klasycznej tradycji republikańskiej kategorii dyskursu politycznego, w szczególności w ujęciu najwybitniejszych jego przedstawicieli (Andrzej Frycz Modrzewski, Wawrzyniec Goślicki, Jakub Przyłuski, Stanisław Orzechowski, Andrzej Wolan, Krzysztof Warszewicki, Łukasz Górnicki, Sebastian Petrycy z Pilzna), pozwalają na wskazanie swoistego klucza do analizy tego dyskursu, jakim jest pojęcie ładu rzeczpospolitej. Odnoszę je do ładu wspólnoty politycznej opartej na trwałych podstawach normatywnych – prawie i sprawiedliwości – oraz wymaganiach moralnych dotyczących członków tej wspólnoty (cnota obywatelska), ładu, którego wolność jest pochodną, a nie punktem wyjścia, ponieważ dopiero ów ład wolność zapewnia i gwarantuje [Pietrzyk-Reeves 2012, s. 258-289].

Dokonujące się w Polsce odkrycie wartości republikańskich wynikało z podobnej potrzeby jak w przypadku teorii republikańskich włoskich czy angielskich, służyło zrozumieniu i uzasadnieniu pewnego doświadczenia politycznego [Koehler 2009, s. 12] związanego z kształtowaniem się określonego ładu politycznego, który miał być wzorcowym ładem rzeczpospolitej, zgodnym z wymogami stawianymi przez klasycznych autorów republikańskich. Dyskurs publiczny miał służyć debacie na temat rzeczpospolitej rozumianej jako pewien ład polityczny właściwie urządzony, odnosił się on więc zarówno do wzorca takiego ładu, jak i do ładu konkretnego, empirycznego, czego najlepszym przykładem jest dzieło Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej*. To dwojakié podejście, jedno uwikłane w i nakierowane na polityczną *praxis* i z niej biorące argumenty, jak i dla niej argumenty formułujące, drugie zaś bardziej teoretyczne, mocniej osadzone w klasycznym dziedzictwie republikańskim, ukazuje różnorodność warstw argumentacyjnych prezentowanych przez myślicieli politycznych tego okresu, wśród których są zarówno doskonali teoretycy, jak i publicyści.

Państwo polsko-litewskie nie chciało brać przykładu z ustroju cesarstwa rzymskiego, „najsławniejszego, najbardziej fascynującego” [Siemieński 1932, s. 122], lecz z rzymskiej republiki. Inaczej niż legiści opierający na doktrynie rzymskiej nowożytné dążenia do absolutyzmu, polscy teoretycy odwoływali się do ideału rzymskiego republikanizmu, podnosząc w szczególności powagę senatu i zalety ustroju mieszanego, jedyne, który miał w pełni gwarantować wolność.

Urzeczywistnienie takiego ustroju, jak dowodził Stanisław Orzechowski w *Mowie do szlachty polskiej*, miało świadczyć o wyjątkowości polskiej formy rządu będącej dziełem szlachty i gwarantującej prawdziwą wolność [Orzechowski 1972, s. 98-114]. Do ukształtowania się wspólnotowego ładu Rzeczypospolitej w XVI wieku, w szczególności w drugiej połowie tego stulecia, przyczynia się więc zarówno tendencja antyabsolutystyczna, pozostająca pod wpływem klasycznej tradycji republikańskiej oraz piętnastowiecznego koncyliaryzmu, i dążenie społeczeństwa, a przynajmniej jego wyższej warstwy, do tego, by współdecydować o losach państwa i zasadach ładu tworzonego wspólnie, jak i świadomy zwrot republikański i wolnościowy, ujawniający się w upowszechnieniu pojęcia *respublica* odnoszonego do państwa rozumianego jako *civitas libera* i rzecz publiczna zapewniająca jedność różnym tworzącym ją częściom. Gdy w innych krajach upowszechniał się termin „państwo”, w Polsce upowszechniło się pojęcie Rzeczypospolitej [Bem-Wiśniewska 2007, s. 17-19; taż 1998, s. 168-171; Wyczański 1991; Gromelski 2008, s. 168-169; Augustyniak 2004, s. 52-53], najlepiej oddające dominujące wśród szlachty XVI wieku przekonanie, że państwo polskie jest „rzeczą pospolitą”, czymś, co się wspólnie posiada i o co należy się wspólnie troszczyć, zgodnie ze wskazaniem Cyncerona. To w tym pojęciu, które upowszechniło się dodatkowo w nazwie państwa – Rzeczypospolitej, zakorzenionym w antycznej tradycji republikańskiej, są zawarte wszystkie te kategorie normatywne, które z owej tradycji do nas przeniknęły, a więc zarówno kategoria prawa opartego na sprawiedliwości i słuszności, jak i kategoria ładu mieszanego, zarówno ideału dobra wspólnego, jak i cnoty obywatelskiej i powinności.

Już w XVI wieku okazało się, że nie sposób mówić o jednym tylko dyskursie republikańskim, bowiem już wtedy można dostrzec napięcie między takimi kategoriami, jak jednostka i wspólnota, rozum i wola, suwerenność prawa i suwerenność państwa albo ludu. Wiąże się z tym także swoiste pęknięcie ujawniające się w polskiej teorii republikańskiej, której przedstawiciele przyjmujący najważniejsze ustalenia Arystotelesa i Cyncerona dotyczące właściwie urządzonego ładu Rzeczypospolitej zaczynają różnie określać punkt wyjścia tego ładu, podmiot, do którego się odnosi, szukając go bądź w organicznej całości, jaką jest wspólnota polityczna (jak choćby w projekcie Frycza Modrzewskiego, Przyłuskiego, Goślickiego), bądź w poszczególnych

częściach ciała zbiorowego oraz w tworzących je jednostkach (jak w projekcie Orzechowskiego i szlacheckich publicystów)¹¹. Zwolennicy pierwszego ujęcia byli zazwyczaj niechętni wzmacnianiu czynnika demokratycznego, widząc źródło stabilności i prawowitości ustroju mieszanego w czynniku arystokratycznym (Gościcki, a w Wenecji Gasparo Contarini) lub monarchicznym (Frycz Modrzewski, Warszewicki)¹². Zwolennicy ujęcia drugiego obawiali się ograniczenia głosu poszczególnych obywateli, a tym samym czynnika demokratycznego obejmującego w kontekście polskim wyłącznie przedstawicieli szlachty. Nie dostrzegali oni, iż może się okazać, że nie sposób uzgodnić interesu konkretnej grupy z dobrem całości, że już w tym wydzieleniu pewnej grupy jednostek i utożsamieniu z nią całej Rzeczypospolitej kryje się niebezpieczeństwo odchodzenia od teleologicznego ujęcia ładu i jasno zakreślonego celu, jakiemu miał służyć, a którym było dobro całej wspólnoty politycznej. Zastanawiając się nad tym, kto najlepiej mógłby się o ten cel troszczyć, autorzy republikańscy proponowali co najmniej dwa rozstrzygnięcia. Jedno głoszące, że cel ten należy powierzyć obywatelom wyróżniającym się mądrością i cnotą, nie tyle szlachetnie urodzonym, ile tym, którzy zasłużyli na szlachectwo swoim postępowaniem i zasługami dla wspólnoty politycznej, bo potrafią chętnie i odpowiedzialnie wypełniać obowiązki służby publicznej i są niepodatni na zepsucie, kierując się zawsze troską o dobro całości, a nie względem na interes własny. Drugie rozstrzygnięcie koncentruje się bardziej na wolności i prawach jednostek-obywateli, które ład Rzeczypospolitej ma umożliwiać i zabezpieczać, dostrzegając w ustroju mieszanym, którego czynnik monarchiczny – w Polsce król – miał pochodzić z wyboru uprawnionych do tego obywateli bądź ciał przedstawicielskich, ostoję wolności i równości oraz gwarancję praw obywateli. Spór ten będzie istotny także w dwóch kolejnych stuleciach.

11 Można zaryzykować tezę, że projekty republikańskie formułowane w I Rzeczypospolitej, od wieku XVI po wiek XVIII, nie przyniosły ostatecznego rozstrzygnięcia tej kwestii.

12 Chcę tu podkreślić, że pewnym nieporozumieniem jest (w odniesieniu do tych koncepcji, które są zakorzenione w klasycznej tradycji republikańskiej) nieuznawanie za republikańskie ujęć autorów opowiadających się za wzmocnieniem monarchii w ustroju mieszanym, a zarazem uznających wszystkie zasadnicze ideały klasycznej tradycji republikańskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, 2000, *Etyka nikomachejska*, przekł. D. Gromska, w: tenże, *Etyka nikomachejska; Etyka wielka; Etyka eudemejska; O cnotach i wadach, Dzieła wszystkie*, t. 5, PWN, Warszawa.
- Augustyniak, U., 2004, *Polska i łacińska terminologia ustrojowa w publicystyce politycznej epoki Wazów*, w: Axer, J., *Łacina jako język elit*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Bailyn, B., 1967, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Cicero Marcus Tullius, 1960, *O państwie*, w: tenże, *O państwie, O prawach; O powinnościach; O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, PWN, Warszawa.
- Ben-Wiśniewska, E., 1998, *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych (1530-1795)*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Bem-Wiśniewska, E., 2007, *Wizja Rzeczypospolitej w epoce staropolskiej. Od historii języka do historii kultury*, w: Dybaś, B., Hanczewski, P., Kempa, T., (red.), *Rzeczpospolita w XVI-XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Brugger, B., 1999, *Republican Theory in Political Thought. Virtuous or Virtual?*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Cichocki, M.A., 2009, *Rzeczpospolita – utracony skarb Europy*, w: Klockowski, J., (red.), *Władza w polskiej tradycji myśli politycznej*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Collinson, P., 1987, *The Monarchical Republic of Queen Elizabeth I*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester”, vol. 69, no. 2.
- Fink, Z.S., 1945, *Classical Republicans: An Essay in the Recovery of a Pattern of Thought in Seventeenth Century England*, Northwestern University Press, Evanston.
- Fontana, B., (ed.), 1994, *The Invention of the Modern Republic*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Goldsmith, M.M., 1987, *Liberty, Luxury and the Pursuit of Happiness*, w: Pagden, A., (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Gromelski, T.W., 2008, *The Commonwealth and Monarchia Mixta in Polish and English Political Thought in the Later Sixteenth Century*, w: Unger, R., (ed.), *Britain and Poland-Lithuania: Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, Brill Academic Pub., Boston.
- Grzybowski, K., 1964, *Rozwój myśli państwowej na Uniwersytecie Krakowskim w pierwszej połowie w. XV*, w: Lepszy, K., (red), *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, PWN, Kraków.
- Hankins, J., 2010, *Exclusivist Republicanism and the Non-Monarchical Republic*, „Political Theory”, vol. 38, no. 4.

- Koehler, K., 2009, *Wstęp*, w: Koehler, K., (red.), *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Kot, S., 1911, *Wpływ starożytności klasycznej na teorie polityczne Andrzeja Frycza z Modrzewa*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 29, Kraków.
- Krasnodębski, Z., 2003, *Demokracja peryferii*, Słowo/Obraz, Terytoria, Gdańsk.
- Krasnodębski, Z., 2009, *Republikanizm po komunizmie – utopia czy alternatywa?*, w: Kloczkowski, J. (red.), *Władza w polskiej tradycji myśli politycznej*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Lane, F.C., 1966, *At the Roots of Republicanism*, „American Historical Review” vol. 71, no. 2.
- Legutko, R., 2002, *Demokracja i republika*, w: Legutko, R., Kloczkowski, J., (red.), *Oblicza demokracji*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Lovett, F., Pettit, P., 2009, *Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program*, „Annual Review of Political Science”, vol. 12.
- Mouritsen, P., 2008, *Four Models of Republican Liberty and Self-Government*, w: Honohan, I., Jennings, J., (eds.), *Republicanism in Theory and Practice*, Routledge, London – New York.
- Nelson, E., 2004, *The Greek Tradition in Republican Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ochmann, S., 1990, *Rzeczpospolita jako monarchia mixta – dylematy władzy i wolności*, w: Bartnicki, A., i in., (red.), *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane profesorowi Jaremic Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę jego urodzin*, PWN, Warszawa.
- Orzechowski, S., 1972, *Mowa do szlachty polskiej przeciw prawom i ustawom Królestwa Polskiego uporządkowanym przez Jakuba Przyłuskiego*, w: tenże, *Wybór pism*, oprac. J. Starnawski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Peltonen, M., 1995, *Classical Humanism and Republicanism in English Political Thought 1570-1640*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Pettit, P., 1989, *The Freedom of the City: A Republican Ideal*, w: Hamlin, A., Pettit, P. (eds.), *The Good Polity. Normative Analysis of the State*, Blackwell, Oxford – New York.
- Pettit, P., 1994, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford – New York.
- Pettit, P., 2012, *On People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Pietrzyk-Reeves, D., 2012, *Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Pietrzyk-Reeves, D., Szlachta, B., 2006, *Republika*, w: Szlachta B., (red.), *Słownik społeczny*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Pocock, J.G.A., 1975, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton.
- Pole, J.R., 1969, *Political Representation in England and the Origins of the American Republic*, Palgrave MacMillan, London.
- Rahe, P., 1992, *Republics Ancient and Modern: Classical Republicanism and the American Revolution*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, vol. 1-2.
- Robbins, C., 1959, *The Eighteenth-Century Commonwealthman*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Scott, J., 2004, *Commonwealth Principles: Republican Writing of the English Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Siemieński, J., 1932, *Polska kultura polityczna XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Skinner, Q., 1978, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Skinner, Q., 1998, *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Stanisław ze Skarbimierza, 1978, *Pochwała Uniwersytetu na nowo ufundowanego*, w: *Filozofia i myśl społeczna XIII-XV wieku*, opr. J. Domański, PWN, Warszawa.
- Stanisław ze Skarbimierza, 1979, *Sermones sapientiales*, wyd. B. Chmielewska, t. 2, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- Szlachta, B., 2008, *Monarchia prawa? Angielska myśl polityczna doby Tudorów*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Wood, G.S., 1969, *The Creation of the American Republic, 1776-1787*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Wootton, D., 2006, *The True Origins of Republicanism, or de vera republica*, w: *Il repubblicanesimo moderno. L'idea di repubblica nella riflessione storica di Franco Venturi*, a cura di M. Albertone, Bibliopolis, Napoli.
- Wyczański, A., 1991, *Polska – Rzeczą Pospolitą Szlachecką*, PWN, Warszawa.
- Venturi, F., 1971, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge.